

İtiraz Tepki Saflaşma Dini İkaz ve Protesto Hareketleri

Ömer Faruk IŞIK*

Hicret K. TOPRAK, 2023, *İtiraz Tepki Saflaşma Dini İkaz ve Protesto Hareketleri*, Otto Yayınları, 1. Baskı, 228 Sayfa, Ankara- ISBN: 978-625-7236-82-9

Dini hareketler üzerine sosyolojinin dikkat kesilmesi özellikle 1960'lar-
dan sonra gerçekleşmiştir. Bu durum dini hareketlerin beklenmedik bir
olgu olmasıyla ilişkilidir. Sosyoloji, daha en başından dinin her geçen
gün etkisini kaybedeceği akıl ve bilimin etkisini artıracığı beklentisi
içerisindedir. Aydınlanma çağının çocukları olan sosyolojinin kurucu
babaları teorilerinde dinin etkisinin azalacağı bir gelecek öngörmüş-
lerdir. Aslında dinin, toplumsal hayatın bir gerçekliği olduğu kabulü
de teorilerinde mevcuttur. Örneğin Comte, pozitivistizm dayalı bilimi
merkeze alan insanlık dininin toplumsal hayatta birleştirici ahlaki il-
keler sunacağına inanmıştır. Durkheim, benzer şekilde dini sosyal dü-
zen ile ilişkilendirmiş olsa da bu işlevini kaybetmeye başladığı ve her
geçen gün işlevinin daha da azalarak bilimin lehine ortadan kalkacağı
beklentisindedir. Marx, dinin gerçekliğin algılanmasında yanılmalıya
yol açtığını, bu haliyle toplumda eşitsizliğin temeli olduğunu ve mev-
cut toplumsal düzen ortadan kalktığında dinin de ortadan kalkacağını
müjdelemektedir. Weber ise dinin toplumun statik bir yapısı olmadı-
ğını, aksine toplumsal değişimin ruhu olduğu savunmuştur. Ancak o
ruhun artık kafesten uçtuğunu da karamsarlıkla dile getirmiştir.

19. yüzyılda genel olarak bilime kurtarıcı olarak bakılırken, I. ve II.
Dünya Savaşları sonucunda bu hava dağılmıştır. Adeta birtakım “yeni”
dini hareketler yoluyla dünya yeniden büyülenmeye çalışılmaktadır.

* Arş. Gör., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
ofi.faruk@gumushane.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0197-4360

Casanova sadece yeni dini hareketlerin değil, geleneksel dinlerin de özellikle 1980'lerden itibaren toplumları harekete geçirecek ölçüde güçlendiği iddiasındadır. Dini hayat üzerindeki bu canlanma, özellikle Batı'da modernleşmenin aksi yönünde bir eğilim olarak dikkat çekmektedir. Bu durum (yeni) dini hareketler hakkında zamanla müstakil bir literatürün oluşmasını sağlamıştır. İlk olarak Batı'da ilgi çekmesi nedeniyle bu alandaki çalışmalar genellikle Batı tecrübesini yansıtmakta ve Hristiyanlık merkezli bir literatürün gelişmiş olması durumunu ortaya çıkarmaktadır. Ülkemizde ise ilgi duyulan bir alan olması nedeniyle her geçen gün çalışmalar, özellikle tek bir dini hareket üzerine de olsa, artmakta ancak kavramsal ve teorik düzeyde henüz yeterli görünmemektedir. Üstelik Batı dışı toplumları içerecek bir kavramsallaştırma da oluşmamıştır. Bu durumlara dikkat çeken Toprak, Batı dışı toplumlardaki dini hareketleri de kuşatacak bir yaklaşım sunma gayretindedir. Bu nedenle çalışmasında İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik içerisinde ortaya çıkan dini hareketlerden çözümlemeler sunmaktadır. Bu nedenlerle kitap hem kavramsallaştırmaları hem de yeni veya geleneksel ayırımından ziyade bütünlüklü bir bakışa sahip olması açısından alanda ihtiyaç duyulan bir boşluğu doldurmaktadır.

Toprak, "Mihrap, Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı" adını taşıyan bir önceki kitabında, resmi bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş döneminde din ve devlet ilişkilerini incelemiştir. Bu kitapta ise ana gövdenin dışında kalan dini hareketlerin yine özellikle ilk ortaya çıkışlarında etkili olan koşullara ve motivasyonlara odaklanmaktadır. Toprak, bu çalışmasında sosyolojik metodolojiye ek olarak tarihsel metodolojiden de yararlanmıştır. Prichard, tarihsel bakış açısının toplum ve kültür araştırmalarında değişimi anlamak için temel olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca o tarihinin bir toplumu neyse o yapan olayların rastlantısal ardılığını ortaya koyduğunu, sosyal yaşamın geçmişine ait bilgisiyse anlaşılmasa da bu bilginin daha bütünlüklü bir anlayışı mümkün kıldığını vurgular. Yine tarihçi yönüyle Weber, toplumların anlaşılmasında mevcut noktaya gelinmesinde etkili olan hususlara önem vermekte ve bunların biricikliği üzerinde durmaktadır. O, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* tezinde neden bu olgunun Batı Avrupa'da ortaya çıktığı üzerinde ısrarla durmaktadır. Toprak da çözümlemesini yaptığı dini hareketlerin kendine özgü tarihsel ve toplumsal koşullarını benzer kaygularla ortaya koymaktadır. Nitekim dini hareketlerin sosyal değişimle ilişkisinin ele alındığı kitapta örneklerin tarihi seyrine yer verilerek tipolojiler arasındaki geçişleri sağlayan değişim süreçlerinde etkili olan koşulların görülmesine imkan tanınmıştır. Disiplinler arası bir yaklaşımı benim-

seyen Toprak, bu kitapla toplumsal değişim süreçlerinde, önceki kitabından farklı olarak, ana gövdenin dışında bırakılan dini oluşumların rolünü ele almış; dini bölünme ve 'saflaşma' pratiklerinin sosyolojisini açığa çıkarmayı amaçlamıştır.

Toprak, kitapta dini hareketleri ortaya çıkaran motivasyonları araştırmasının merkezinde konumlandırmaktadır. Bu doğrultuda dini hareketleri ele alırken 'itiraz', 'tepki' ve 'saflaşma' şeklinde bir kavramsallaştırmaya gitmiştir. Dini hareketler toplumsal hareketlerin içerisinde konumlandırılmakta, toplumsal yapı içerisinde özellikle din veya din anlayışından kaynaklı huzursuzluk yaşayan kesimlerin getirdiği itirazlar dini hareketlerin nüvesi olarak görülmektedir. İtirazların bulunduğu karşılık, itirazı yönelten toplumsal kesimin sahip olduğu özellikler, tarihsel süreçler ise dini hareketlerin karakterinin belirlenmesinde etkili olan özelliklerdir. Toprak, dini hareketleri tipleştirmeler üzerinden çözümlerken her bir dini hareketin biricikliğine özellikle vurguda bulunmuştur. Nitekim her dini hareket ilk bakışta benzer özellikler gösterse de her şeyden önce farklı tarihsel süreçler içerisinde cereyan etmektedir. Ayrıca her hareket farklı toplumsal kesimler tarafından dile getirilmekte ve nihayetinde farklı karşılıklar bulmaktadır. Bu durum dini hareketlerin hepsini içerecek bir kategoriye ulaşmaya imkan vermediği gibi tek bir teorinin geliştirilmesine de imkan vermemektedir. Kitapta bu temel saiklerin benimsenmesine karşın sosyolojinin metodunda mündemiç olan ideal tipler geliştirme ve belirli kategoriler oluşturma yoluyla karşılaştırmalara varmanın olguların daha iyi anlaşılmasına imkan tanıdığı da bir gerçektir. Buradan hareketle kitapta dini hareketlerin anlaşılmasında dört farklı tipoloji geliştirilmiştir. Geliştirilen tipolojiler arasındaki geçişkenlik, kitabın son bölümünde farklı tarihsel kesitlerde ortaya çıkan örnekler bazında ele alınarak gösterilmiştir. Buna göre bir din veya dini hareket ortaya çıktığı dönemin koşullarıyla bağlantılı olarak farklı dönemlerde farklı eğilimler sergilemektedir. Örneğin kuruluş süreçlerinde devrimci, radikal bir tutum sergileyen dini hareket, bir kez kendisini merkezde konumlandırdıktan sonra bu defa mevcut düzenin korunması için muhafazakar bir tutum takınabilmektedir.

Toprak'ın çalışması üç bölümden oluşmaktadır. "Toplumsal Hareketleri Anlamak" başlığını taşıyan birinci bölümde, toplumsal hareketlerin neler olduğu ve onları anlamak için geliştirilen teorilere yer verilmektedir. Ayrıca toplumsal hareketlerin bir alt kategorisi olarak ele alınan dini hareketlerin neden burada konumlandırılabilceği açıklanmaktadır. Toplumsal değişimin kilit unsurlarından olan toplumsal hareketlerde 'verili' düzenin bir yönünden ya da bütününden rahatsız-

lık duyanlar bir araya gelerek değişiklik talep etmekte ve bu doğrultuda stratejiler geliştirmektedir. Geleneksel kural ve normlar toplumsal davranış için tatmin edici bir düzeni sağlayamadığında ve toplumsal düzenden huzursuz olanlar kurumsal yapılar aracılığıyla bir çözüm bulamadıklarında yeni bir toplumsal hareket başlamaktadır. Bu haliyle toplumsal hareketler canlılığın, dinamizmin tezahürleridir. Toplumsal hareketler, her şeyden önce toplumun daha iyisine erişme ve onda karar kılma çabasındaki niyetini koruduğu sürece yaşam enerjisini çoğaltmakta ve bireysel sorumlulukları hak talepleriyle buluşturarak hayatın önünü açmaktadır. Ancak toplumsal hareketler kimi muhafazakar yorumlarda anomali ve sapma olarak değerlendirilmekte ve tehdit olarak algılanmaktadır. Bu durum toplumsal hareketleri incelemek için geliştirilen ilk teorilerde de kendisini göstermektedir.

Toplumsal hareketleri özellikle huzursuzluklarla ilişkilendiren Toprak, 'verili' düzenden huzursuz olan kişi ve grupların ferdi veya kolektif, sert veya yumuşak, aktif veya pasif ilk tepkilerini 'ikaz' olarak değerlendirmektedir. İkaz, henüz ana gövdeden ayrılmaksızın belirli konular karşısındaki duyarlılıkların, hassasiyetlerin dile getirilmesidir. İkazın bir ileri aşaması olan 'protesto' ise ikazla yetinmeyen tarafın bir saf tutacak yeterliliğe ulaştığına dair kendine güveni ve motivasyonu sağladığı önemli bir eşiktir. Protesto ile karşı çıkışlar dile getirilmekte ve ana akım ile araya mesafe koyma süreci başlamaktadır. Toprak bu bağlamda dini hareketlerin kopuş süreçlerini ele alırken 'saflaşma' kavramını kullanmaktadır. Saf kavramı sıra, dizi, başka bir sıraya geçmek, bulunduğunu bırakıp başka bir topluluğa katılmak anlamlarının yanında; içinde hiçbir katkı maddesi bulunmayan, katışksız, katıksız gibi anlamlara da gelmektedir. Bu anlamları ile 'saflaşma' kavramı dini hareketler bağlamında her iki anlam kümesini de içinde barındıracak şekilde anlaşılabilir. Dini hareketleri içerisinden çıktığı toplumsal yapıdan huzursuzlukları bağlamında ve itirazları noktasında ele alan Toprak'ın görüşleri doğrultusunda bakıldığında yerleşik yapı ya da yapılara itiraz edenler protesto aşaması ile öncelikle ayrı bir sıraya geçmekte, mevcut topluluktan görüş, düşünce, tutum olarak ayrı bir yol tutmaktadır. Ayrıca bu hareketlerin tarihsel süreçleri incelendiğinde anlaşılmaktadır ki kendi düşüncelerini sistemleştirme, meşruiyet kazandırma doğrultusunda düşüncelerini ayıklama, katışksız bir hale gelme eğilimi göstermektedirler. Örneğin çözümlemesi yapılan hareketlerden olan Hariciliğin veya Mu'tezile'nin tarihsel seyrine bakıldığında bu çok açık olarak görülebilir. Bu haliyle kavram anlamsal bir zenginlik arz etmektedir.

Dini hareketlerin tipolojilerini karakteristik yapıları üzerinden geliştiren Toprak, öncelikle toplumsal hareketlerin karakteristik yapılarına değinmiştir. Bir toplumsal hareketin karakteristiği değişim talebinin, dolayısıyla iç dinamiklerinin niteliklerine göre değişebileceği gibi 'ikaz' karşısında 'verili' yapının, tutumuna göre de değişebilmektedir. Buna göre toplumsal hareketler, kökten değişiklik talep eden 'devrimci' bir karakterde olabilecekleri gibi kurulu düzenin belirli bir yönünü değiştirmeyi talep eden 'reformist' karakterde de olabilirler.

Dini hareketler, genel olarak toplumsal hareketlerin bir tezahürü olarak ele alınabilecek özelliklere sahip olsa da farklılıkları da mevcuttur. Şüphesiz bunun başında dini hareketlerin, her şeyden önce kut-sala, dini olana referansla ortaya çıkması gelmektedir. Dini hareketlerin dikkat çekici hale gelmesinde modernleşme süreçlerinde sapma olarak görülmesi etkili olmuştur. Geleneğe yönelik bir karşıtlık olarak konumlandırılan modernleşme süreçleri ile toplumsal hayattan, en başında dinin geldiği, geleneğe özgü her şeyin çekileceği beklentisi hakim olmuştur. Ancak özellikle yeni dini hareketlerin yayılmasıyla bir sapma olarak değerlendirmelere dahil edilmeye başlanmıştır. Toprak, yeni dini hareketlerin, geleneksel dinlerden çıkan hareketlerden ayrılan yönlerine değinmiş ancak 'yeni' olması veya 'eski' inançların yorumlanmasına dayanmasından çok, onları rol ve işlevleriyle değerlendirmeye almıştır. Bu nedenle Toprak, bir değişim talebi olarak toplumsal hayatta yer bulan geleneksel veya yeni dini hareketlerin kendine özgü dinamiklerini ortaya çıkararak tipolojilere ulaşmıştır.

"Dini İkaz ve Protesto: Teorik Yönelimler" başlığını taşıyan ikinci bölümde Toprak, dini 'ikaz' ve 'protesto' hareketlerinin kavramsal temelleri ve muhalefet biçimlerini toplumsal değişim ekseninde tartışmakta; dini grup, organizasyon ve hareketleri ele alan sosyolojik literatürün teorik yönelimlerini incelemektedir. Ayrıca dini hareketleri mevcut toplumsal hareket çalışmalarının bir parçası olarak ele alan eğilimlerle, çoğulcu ve analitik perspektiflerin bu alana nasıl yansıtılabileceğine yönelik bazı güncel yaklaşımlara yer vermiştir. Böylece bir toplumsal hareket biçimi olarak dini 'ikaz' ve 'protesto' hareketlerini; dini grupları, organizasyonları ve hareketleri açıklamaya çalışan belli başlı kuramlar etrafında incelemiştir.

Toprak, 'dini hareket' ifadesini toplumsal niyet, imaj, anlam ve gerçeklik ifadesi kazanan eylemleri tanımlamak için kullanmaktadır. Buna göre bir dini hareketi diğer toplumsal hareketlerden ayıran fark, onun başlangıcında ve nihayetinde dini bir tavır, tutum ve anlamla bütünleşik olmasıdır. Toprak, dini hareketlerin seküler-laik bir dışlamaya kurban edildiği ve tarihsel statükonun bir bileşeni olması nede-

niyle toplumsal değişime engel olan bir kabulde ele alındığı şeklinde eleştiriler getirmektedir. Ayrıca dini hareketleri insanın dinle kurduğu ilksel bağlarla ilişkilendirmeden, bugün dini olanın toplumsal akışa nasıl dahil olduğu, onu dönüştürdüğü ve neredeyse duraksattığı ile ilgilenmek gerektiğini ifade etmektedir.

Dini hareketlerin incelenmesine yönelik müktesebat daha çok Batılı literatür tarafından oluşturulmuş ve bu durum, ilgili literatürün inşasında Hristiyanlığı merkeze alan bir kavramsallaştırmaya gidilmesi sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla dini hareketlere yönelik tipleştirme çalışmalarında 'kilise' ve 'sekt' kavramları merkeze alınmış, daha sonrasında bunlara 'denominasyon' eklenmiştir. Ayrıca 1970'lerden itibaren daha çok görünür olan eklektik dini formları ifade etmek için de 'kült' kavramı kullanılmıştır. Bu kavramsallaştırmalar da nihayetinde Batı dışı toplumlardaki dini hareketleri anlama noktasında yetersiz kalmaktadır.

Toprak bu noktada Müslüman toplumların tarihsel tecrübesinden hareketle dini muhalefete daha en başından izin veren ilkelere dikkat çekmektedir. Örneğin *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* ilkesi doğrultusunda Müslüman toplumlarda *muhalefete* izin verilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'e nispetle "ümmetin ihtilafının rahmet olduğu" belirtilmiştir. Yine Hz. Muhammed tarafından Kur'an ve sünnette karşılığı bulunmayan bir konuda sahabeye 'içtihat' izni verilmiştir. Üstelik içtihatı ile isabet edemeyene bir, isabet edene ise iki sevap verileceği yolunda teşvikte bulunulması da bu doğrultuda değerlendirilebilir. Bu özellikler daha en baştan İslam tecrübesinde toplumsal muhalefete yüklenen anlamda bir ayrımı gerektirmektedir. Toprak, ayrıca bu ilkelere İslam'da bir sosyal kontrol görevi gören *ulu'l-emre itaat* ve peygamberin insanlar arasındaki ihtilafı gidermek için gönderildiği ilkelerini de eklemekte ve Müslüman toplumlarda kendine özgü bir muhalefet geleneğinin şekillendiğine dikkat çekmektedir. Bu haliyle İslam toplumlarında muhalefet türleri *ihtilaf* kavramı içerisinde şekillenmiş; dinin çizdiği sınırlar içerisinde kalanların meşru görülmesine karşın, dışına çıkanlar ise 'küfür', 'şirk', 'irtidat' gibi kavramlarla karşılık bulmuştur. 'Şura' koşuluyla hareket eden 'firka', 'mezhep' ve 'ekollerin' farklı görüşleri meşru görülürken; İslami ilkelerin dışına çıkan ve dolayısıyla meşru kabul edilmeyenler ise 'mürted', 'bağî', 'rafizî' gibi kavramlarla dairenin dışına çıkarılmıştır. Toprak ayrıca İslam hukukunda ve Kelam literatüründe dini hareketler konusunda oldukça zengin bir müktesebatın bulunduğunu hatırlatmakta ve İslam söz konusu olduğunda 'ıslah' (ayrılmaktan çok düzeltme, tahkim etme) olgusunun etkisinin azımsanmaması gerektiğini belirtmektedir.

Bu çerçevede kitapta İslam toplumlarındaki belli başlı ikaz, protesto ve söylemleri kuramsal bir çerçeveye taşıyan Nevin Abdulhalık Mustafa'nın dini muhalefet teorileri ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Mustafa'ya göre İslam'da bütün fırka ve ekoller kötülüğün önlenmesi konusunda fikir birliği içinde olsalar da bunun ne şekilde ve hangi ilkelere bağlı olarak başarılabilceği konusunda farklı fikir ve tutumlar sergilemişlerdir.

“Dini İkaz ve Protesto Hareketleri: Tipolojiler ve Tarihsel Tecrübeler” başlığını taşıyan üçüncü bölümde ise Toprak, dini ‘ikaz’ ve ‘protesto’ hareketleri olarak kavramsallaştırdığı tipolojilerin ve tarihsel tecrübenin akışına odaklanmaktadır. Belirli bir hareketle sınırlandırılmaksızın muhalefetin, dinin hangi boyutuna yönelik olarak gerçekleştiğine ve dini ‘ikaz’ ve ‘protesto’ hareketlerini eyleme geçiren ana motivasyonlara odaklanarak tipolojileri ve yaklaşımları tartışmaktadır. Toprak, bu bölümde farklı bağlam ve söylemlerin içinde şekillenen dini ‘ikaz’ ve ‘protesto’ hareketlerinin çözümlemesini de yapmaktadır.

Dinsel bir yapının dini hareket olarak kabul edilebilmesi için mevcut yapıdaki yetersizlikleri aşma motivasyonu yeni ve kurucu bir heyecan dalgası üretmesi gerektiği ifade edilmiştir. Toprak'a göre bir dini hareket mevcut yapıdaki bozulmaya, yetersizliğe, özü kaybetmeye, amaçtan uzaklaşmaya, norm ve değer üretmemeye karşı dine, dini olana sahip çıkma iddiasıyla ikaz, tepki ve protesto üreterek ‘saflaşma’ sürecine girmektedir. İlk olarak bu ikaz, itiraz ve protestoları mevcut literatürde de karşılığı bulunabilecek şekilde konularına göre dört kategoriye ayırmaktadır. Bunlar (1) inanç veya doktrine, (2) ayin ve ibadet usullerine, (3) teşkilat ve yönetime, (4) ahlaki ve sosyal normlara yönelik ‘ikaz’ ve ‘protesto’ hareketleridir. Toprak, bu kategoriye beşinci olarak hak talepli ‘ikaz’ ve ‘protesto’ hareketlerinin eklenmesi gerektiğini belirtmekte, Alevilik ve İslami feminizmi bu beşinci kategori içerisinde değerlendirmektedir.

Toprak, örneklerin ve tipolojilerin artırılabilceğini belirtmekle birlikte on farklı örneğin çözümlenmesi için dört farklı tipolojiden hareket etmektedir. Bunlardan birincisi ‘öze dönüş hareketleri’dir. Öze dönüş hareketlerinin ana motivasyonu, dinlerin rutinleşmeye başladığı süreçlerde ilk dönemlerin coşku ve canlılığının kaybedilmesi veya dahil olduğu yeni kültürlerle girdiği etkileşim nedeniyle özünden uzaklaşmasıdır. Bu tür hareketler yeni bir dinsel canlılığın, arınmanın yollarını aramakla ilgilenmektedir. Bu tipolojiye dahil edilebilecek dini hareketler öz olarak işaret ettikleri noktaya ulaşmak için bazen sathi, sert, aceleci, radikal itiraz ve protestolar yöneltebilmektedir. Örneğin İslam geleneği içerisindeki ihya hareketleri, asıllardaki makasıdı, ölçü

ve değeri yeniden hatırlatma ve öncelik verme çabasında olmuştur. Ancak toplumsal, tarihsel, kültürel değişimleri reddederek köktenci bir söyleme sahip fundamentalist hareketler de daha radikal eğilimlerine rağmen aynı motivasyondan hareket etmeleri sebebiyle bu tipolojiye dahil edilmektedir.

Mevcut dünyayı yadsıyan, bir grup ya da kişi aracılığıyla daha iyi bir dünyaya kavuşulacağına coşkulu özlemini taşıyan 'dini kurtuluş hareketleri', bir diğer tipolojiyi oluşturmaktadır. İslam toplumlarında mehdici, Batı toplumlarında ise mesihçi bir iddia ile genellikle kriz ve bunalım dönemlerinde ortaya çıkan bu hareketler, takipçilerine kendileri aracılığıyla kurtuluş vaadinde bulunan 'itiraz' ve 'protesto' hareketleridir. Merkezi yönetimler, bu tarz hareketleri kendi otoritelerine karşı bir tehdit olarak gördüklerinde sapkın, zındık ya da mühlid olarak niteleyebilmekte ve bastırılmasını bu sayede meşrulaştırmaktadır. Tarihsel örneklerinin yanında modern zamanlardaki mesihçi karakter taşıyan kültürler de bu tipolojinin içinde değerlendirilmektedir.

Toprak, yerleşik otoriteye karşı ikaz ve itirazlarını doğrudan ve aktif protestodan çok dolaylı ve pasif bir direnişle yönelten dini hareketleri ise 'züht hareketleri' olarak tiplendirmektedir. Bu hareketlerde dış dünyanın ifsat edici niteliklerine karşı, sıkı bir disiplinle içe yönelme ve inziva yoluyla içsel dünyada uyanış, arınma ve aydınlanma tecrübeleriyle bireysel bir kurtuluşa ulaşılacağına inanışı hakimdir. Dolayısıyla bu tür hareketlerde nadiren sıkı bir teşkilatlanma görülür. Yozlaşma ve derin anlam krizlerinin hakim olduğu zamanlarda giderek kirlenen ve çevresini aynı kirliliğe bulaştıran dünyaya karşı kendinden başlayarak bir dönüştürme çabası züht hareketlerinin ana karakterini oluşturmaktadır. Bu haliyle İslami literatürde nefse hakim olma, dolayısıyla kirlenen dünyanın oluşturduğu sosyal çekime karşı koyma anlayışına dayanan tasavvuf hareketleri bu kategori içinde değerlendirilmektedir.

Toprak'ın tiplendirmesindeki bir başka 'itiraz' ve 'protesto' hareketi ise çoğu zaman ana gövdenin sapkınlık (bid'at) ve irtidat (küfür) suçlamasına maruz kalan, 'akıl temelli dini hareketler'dir. Bu tipoloji altında değerlendirilen örnekler, dinin giderek dogmatik bir forma bürünen inanç alanına karşı toplumsal değişme süreçlerinin ortaya çıkardığı yeni durumları karşılama motivasyonu ile itirazlarını dini çerçevenin içerisinde kalarak sürdüren hareketlerdir. Ancak zamanın ruhunun etkisine fazlasıyla açık olan bu hareketler yer yer kolayca reddedilebilecek zaafı da içermektedir. Bu bağlamda örneğin modern dönemde ortaya çıkan akıl temelli ikaz ve protestoların ana unsurları "bilimcilik" ve "akılcılık"tır.

Bu dört farklı tipoloji üzerinden on farklı dini 'ikaz', 'itiraz' ve 'tepki' hareketinin çözümlemesini yapan Toprak, kronolojik bir sıralama tercih etmiş, örnekleri tek bir tipolojinin altına yerleştirmemiştir. Bu sayede örneklerin kendine özgü durumlarını korumuş, ayrıca tarihsel süreç içerisindeki değişimlerini ıskalamamıştır. Bu haliyle çalışmada toptancı, siyah beyaz şeklinde bir genellemeden kaçınılmış ve hayatın gerçekliğini yansıtan gri alanlar korunmuştur. Bu tutumu anlamak için örneklere genel olarak bakıldığında, örneğin Yahudilik içinde gelişen Kabalizm başlangıçta bir 'züht hareketi' iken 'kurtuluş hareketi' olarak yorumlanabilecek dönüşümler geçirdiği görülebilir veya bir diğer örnek olan Haricilik, 'öze dönüş hareketi' olarak değerlendirilirken onun, 'züht hareketlerine' benzeyen yönleri de gösterilebilmiştir. Yine 'akıl temelli dini hareketler' arasında değerlendirilmesine rağmen Mu'tezile, özellikle Batılı-oryantalist yaklaşımla ele alınan bir rasyonellikten farklı olarak Müslüman tarihsel tecrübesi içerisinde kendine özgü bir 'itiraz' ve 'tepki' hareketi olarak değerlendirilmiştir. Yine İslam tasavvufunu 'züht hareketlerinin' özgül bir örneği olarak ele alan Toprak, yer yer bizzat 'öze dönüş hareketlerinin' bir kısmı tarafından münafıklık, zındıklık gibi ithamlara maruz kalmasına rağmen onun, 'öze dönüş hareketleri' içerisinde ele alınabilecek yönelimlere de sahip olduğunu ifade etmiştir.

Burada Toprak'ın çözümlemelerinden birkaçına değinmek yerinde olacaktır. Örneğin Protestanlık, kitapta 'öze dönüş hareketlerinin' tüm yönlerini temsil eden bir 'itiraz' ve 'protesto' hareketi olarak ele alınmaktadır. Kilisenin mutlakiyetçi yapısına eleştiriler yönelterek Hristiyanlık tarihi içerisinde inşa edilen Protestanlık, birey ve Tanrı arasındaki tüm aracı kurumları reddederek asli kaynakların özüne dönmeye ve dinsel bir canlanmaya ulaşma motivasyonu ile ortaya çıkan Batı toplumlarına özgü bir dini 'ikaz' ve 'protesto' hareketidir. Protestanlığa özgü bir başka durum ise Batılı literatürde modernleşmenin boyutları olarak görülebilecek bireyselleşme, sekülerleşme, rasyonelleşme ve kapitalist ekonomiye geçiş süreçlerinde ihtiyaç duyulan reformasyonun bir tezahürü olarak görülmesi ve Batı dışı toplumlara da genelleştirilebilir bir kavrama dönüştürülmüş olmasıdır. Bu doğrultuda Toprak, Müslüman toplumdaki ihyacı, yenilikçi (tecdit) hareketlerinin Batılı literatürde Protestan yönelimli olarak okunmasını, haklı olarak, eleştirmektedir. Ona göre Müslüman toplumlarında bu çerçevede değerlendirilebilecek asıl yönelimler, çoğunlukla devlet eliyle gerçekleştirilmektedir. Buna Tanzimat süreciyle başlayan ve Cumhuriyet döneminde de köktenci din politikaları ile pekiştirilen dini reformlar örnek olarak gösterilmektedir.

Toprak'ın çözümlemesini yaptığı bir başka 'itiraz' ve 'tepkî' hareketi ise literal okuma, radikalizm, köktencilik, ana kaynaklara tekrar dönme gibi yönelimleri olan Evanjelizm'dir. Evanjelizm, 'öze dönüş hareketleri' içerisinde değerlendirilebilecek yukarıdaki özelliklerine ek olarak, İsa Mesih'in yeniden gelmesi umuduyla Tanrı'yı kıyamete zorlayarak arkasından gelecek olan kurtuluşa ulaşma inancı sebebiyle 'kurtuluşçu hareketler'le de benzer özellikler taşımaktadır.

Kitapta 19. yüzyılda Müslüman toplumların modernleşme sürecine eşlik eden Batı merkezli sömürge ve işgal süreçlerine karşılık İslam düşüncesinin iç dinamiklerinden temellendirilen İslamcılık ise 'öze dönüş hareketlerinin' bir başka örneği olarak ele alınmaktadır. Çağın ruhuna uygun bir İslam yorumu geliştirme çabasına dayanan İslamcılık, dini bid'at ve hurafelerden arındırmak, geleneksel yorumlar yerine akılcı, bağımsız bir metotla ve sentezci yaklaşımla Kur'an tecrübesini merkeze alan Müslüman toplumlara özgü bir modernleşme arayışı olarak ele alınmıştır. Toprak'a göre farklı karakteristik özelliklere sahip alt kategorileri olmakla birlikte İslamcılık, hem modern dünyanın baskısını aşmaya hem de bu çabayı sınırlayan geleneksel İslam'a karşı bir arayışı temsil etmektedir.

Toprak'ın 'akıl temelli dini hareketler' içerisine aldığı Yahudi Hümanizmi ise yeni dini hareketlerin karakteristiğini taşıyan bir başka örnektir. Geleneksel Yahudiliğin rasyonalist ve hümanist değerlerle birleştirildiği senkretik bir hareket olan Yahudi hümanizmi, akıl ve bilimi yücelterek Tanrı merkezli bir dünyadan insanın egemen olduğu yeni bir dünya düzenine geçilmesi gerektiği iddiasındadır. Tevrat'ı insanlığın ortak tecrübesinin bir anlatısı olarak görmekte, dogmatik inançları temsil eden otoriteleri kabul etmemekte, dolayısıyla Tanrısız bir teolojiye dayanmaktadır. Yahudi hümanizmi, Yahudi kimliğinin korunabilmesi için özgürlüğün ve çoğulcu değerlerin hakim olduğu ideal bir dünya tasavvuruna yönelik seküler ve rasyonalist bir Yahudi kimliği inşa etme çabası olarak değerlendirilmektedir.

Toprak, kitabında dinin ortaya çıktığı andaki dili ve söylemiyle değil, bugün dini olanın toplumsal akışa nasıl dahil olduğuyla daha çok ilgilendiğini belirtmiştir. Seçtiği örnekler de onun bu iddiasını desteklemektedir. Bu bağlamda seçilen örneklerin her biri bugün bizatihi varlığını korumakta ya da bir zihniyet olarak farklı akımlar içinde izlerini sürdürmektedir. Örneğin Hariciliği anlamak için geliştirilen tipoloji bugün bir kısım Selefi akımları da anlamak için elverişlidir. Benzer şekilde Kabalizin ve Sabatayizmin Yahudi düşüncesinde derin bir etki bırakan mesihanik eğilimi bugün de kimi yeni dini hareketler içinde devam etmektedir.

Toprak'ın cevap aradığı sorulardan birisi de dini hareketleri farklı disiplinlerin ilgi odağı haline getiren çeşitlilik ve kendini sürekli güncellemeye devam eden dinamizmin itiraz, tepki ve saflaşma tecrübeleri ekseninde yeni bir okumaya tabi tutulup tutulamayacağıdır. Dolayısıyla o, literatürdeki farklı isimlendirme ve gruplandırmaları yer yer paranteze alarak geleneksel, modern ya da yeni dini hareketler şeklinde bir ayrıma gitmeksizin anlayıcı bir yaklaşımla çözümlemelerini derinleştirmeye çalışmaktadır. Bu durum ilk bakışta pek çok farklı olgunun bir araya getirilmesi gibi görünmesine karşın tipolojiler üzerine tekrar düşünüldüğünde Toprak'ın yaklaşımının kuşatıcılığı fark edilebilir. Yeni dini hareketlerin anlaşılması noktasında 1960'lar sonrasında ortaya çıkan eklektik hareketler şeklinde yapılan bir ayrıma aşinalık vardır. Ancak Toprak, 'ikaz', 'itiraz', 'teпки' ve 'protesto' kavramlarıyla tarihsel olarak farklı oluşlarına rağmen benzer motivasyonlara sahip olması dolayısıyla geleneksel ve modern dönem şeklinde bir ayırıştırımdan kaçınmıştır. Bu durum alana ilgi duyan okurların zihninde ilk bakışta bir karışıklığa neden olsa da geleneksel ve modern dini akımların, benzer motivasyonlarını anlamayı kolaylaştırmaktadır. Ayrıca bu yaklaşım, çözümlemesi yapılan dini hareketlerde modern ve geleneksel akımlardan örnekler verilebilmesine imkan sağlamıştır. Üstelik benzer motivasyonlarının anlaşılması için gelecek baskılarda yeni örnekler eklenmesi yoluyla metni zenginleştirilebilir kılınmıştır.

Sonuç olarak kitap, modernleşmenin laik-seküler tutumundan kaynaklanan ve dini hareketlerin değişime, gelişime, canlılığa, dinamizme karşı çıkış olarak ele alınmasına karşın aslında çoğu zaman toplumsal değişimin bizzat dinin içerisinden, dini bir 'itiraz', 'teпки' ve 'taleple' çıktığını kuşatıcı örnekleri ile göstermektedir. Hicret K. Toprak'ın toplumun durağan bir yapısı olarak görünen dinin, toplumsal değişimde nelere tekabül ettiğini tarihsel süreç içerisinde gösterdiği bu kitap; disiplinler arası bir metodolojiyle konuya özgün bir bakış açısı getirmesi ve yeni kavramsallaştırmalar önermesi sebebiyle alanında öncü bir çalışma olarak değerlendirilmektedir.